

A PETÁKVÖLGYI ÖSTELEPEK S A NÁNDORI BARLANGCSOPORT HUNYADMEGYÉBEN.

Hunyadmegye területén 1876 óta folynak rendszeresebb őstörténelmi kutatások. A mondott évben dr. Rómer Flóris buzdításai folytán Torma Zsófia úrhölgy szakítván korábbi geológiai tanulmányaival, kizárólag e szaknak szentelte idejét és serény munkásságát s oly szerencsével végezte kutatásait, hogy csakhamar a Maros fő- és mellékvölgyeiben néhány telepet fedezett fel, melyekből azóta szászvárosi lakásán egész múzeumot rendezett be. Időközben mások is fogtak a kutatáshoz s megindult a leletek feldolgozása is. Minthogy azonban úgy az általam 1877-ben adott leírás,* mint a Torma úrhölgy részéről kibocsátott füzetek** idáig illetékes körökben nem igen terjedtek el, nem tartom fölöslegesnek telepeinkkel bár kivonatosan megismertetni e folyóirat érdekes olvasóit.

Látogassunk el mindenekelőtt a Maros tág völgyéből a Csernának délről Szántóhalma mellett beszájadzó kies völgy-nyílásába, mely neogen korbeli dombok között elvezet épen Vajda-Hunyadig. A völgymenti faluk lenn az áradványi térségen vonultak meg, mint Csernakeresztur, Al-Pestes s túlfelől Szent-András, Kis- és Nagy-Barcs. Az ember régibb ittlétéről csupán Barcsa mellett merült fel idáig adatunk egy hatal-

* A kőkorszaki ember nyomai Hunyadmegyében. A dévai m. kir. áll. főreáliskola 1876/7. tanévi Értesítőjében 1—31. lap. Megjelent külön lenyomatban is.

** Hunyadmegyei neolithkorbeli telepek. Torma Zsófia. Kolozsvár, 1879 s ennek Függeléke: A nándori barlangcsoportozat. 1880. Kolozsvár.

mas átlukasztott trachít szekerczében, mely Barcsai Mihály birtokos szívességéből jutott nyilvánosságra. Ha azonban a völgy nyugati szélét nyeső járási út derekán jobbra bekanyarodunk ama kis patak mellé, mely a Ruszka Pojana hegycsoport mészkövéből Al-Pestes előtt a Csernába szakad, a keskeny völgycsatorna mentén rövid távolban egymástól a kőkori ember biztos emlékeit is bőviben fölleljük.

A völgy torkolatában fekvő Fel-Pestes nem nyújt ugyan ilyenmű leletet, de rajta felül egy negyed órával Zsoszán mellett csak a kanyargó patakot (Peták) kell átlépnünk, hogy az áttellenes domboldal mesgyéiben edénytöredékekre és szarukőforgácsokra akadjunk. Ez volna tehát a völgy telepsorozatának első tagja, de mert a szántás alatt álló területen semmi természetes feltárás nincs s kisajátítás nélkül pontos kutatásokat itt foganatosítani lehetetlenség: sokkal inkább örülhetünk az ide alig két kilométerre ugyanazon lankás hegyoldal további folytatásán éppen Nándor-Válya falu felett található második telepnek, hol a víz: az archæologusok eme készséges gyámolítója, egy harántárkot mosott magának. Itt tehát nem vagyunk kénytelenek a szántóvető nép ekéje alul felkerült esetleges zsákmányra szorítkozni, hanem ez árok két partján a települési viszonyokat is tanulmányozhatjuk s fel a lejtő két harmadáig ásatásokat rendezhetünk. Az árok derékban szeli át a «La Doos» nevű határrészen fekvő telepet s a mint rajta felfelé megyünk, szépen kivehetjük, hogy a víz a tetőn igen vékony televénytakarót tűr meg, de lefelé az aljban annál vastagabban elfedte a fazekasművekből, szilánkokból, állatcsontokból álló cultur réteget. Ilyeténkép a felső termő réteg, mely korhanyból (humus) áll 0.1 — egész 1 méter vastagságban található a két végponton. Ez alatt a cerithium emelet sárgás homokos tályagából képződött altalaj rejti a tűzpadokat, konyhahulladékokat. A tűzhelyek összeégetett vörös agyagtömbjeiben szalmás növények szemes maradványai is mutatkoztak. Egy-egy tömzs oly szilárdan összetart ma is, hogy ugyancsak nagy munkába kerül, míg szétkalapálhatjuk. Ezekkel és ezek között fordul elő azután a legtöbb cseréptöredék, csontdarab, míg a szilánkok szanaszét hevernek a mesgyében, úgy hogy a barázdák irányában keresgélve rövid idő alatt zsebszámra gyűjthetjük. Bajos volna ma a napvilágra jött csekély részlet után hozzávetőleg is

megállapítani, hány tűzhelyet számlált egykor e telep, mely szélességében megüti az 500 métert. De a tiszaháti telepekre emlékeztető ismételt rétegződésből s a terület számadataiból annyit bízvást constatálhatunk: hogy nem ideig óráig lakta e dombot az ősember, hanem állandó otthonát ütötte fel itt néhány család, vagy épen egy törzs. Erre utal az edénycserepek nagy száma és különféle technikája is. Ép edényt ugyan nem mutat a telep s a kiásott töredékek is nagyon el vannak aprózva. De azért számos esetben rekonstrualhatjuk a formát és nagyságot is. Csupán néhány parányi edényke került fel egészben, melyeket áldozati célokra szántaknak tartanak sokan, míg én inkább gyermekjátékok közé sorolom s valóban a svájczai czölöpfalukból is láthatunk efféléket Zürichben. A kisebb kannafélék nagyobb gondban részesültek úgy látszik, mint a valószínűleg víztartásra, ételek hordásra szánt nagyobb öblönyfélék, vagy lapos tálnemű tányéralaku edények.

Az anyag minősége és a készítés módja alapján három csoportot állíthatunk együvé e fazekesművekből. Első csoportba veszem azon cseréptöredékeket, melyek durván alakított vastag darabokban jönnek elé. Ezek rosszul iszapolt vöröses agyagból készültek, miben vagy quarczszemek, csillámpikkelyek tarkáznak. Vastagságuk 0.01—0.05 m. közt áll. Külsejükön ékítést nem hordnak: alakjuk a többnyire törpe urna alak vagy nagy fazékforma. Ezek kiváltképen ételek készítésére, eltartására szolgálhattak, mert dr. Henko Vilmos collegám vegytani vizsgálata légenyvegyületeket derített ki belsejükből. Égetésük a lehető legtökéletlenebb, alig vannak megpörköelve, sőt egy szürkés fajtát talán csak a napon szárítottak ki. Készítésük korong nélkül szabad kézzel mehetett végbe, oly hevenyészve vagy kezdetlegesen, hogy tiszta idomot nem nyerhettek. Az alakító kéz nyomát sokszor mutatják.

A második csoport edényei sem formájok s törési lapjuk földes idoma a rajtuk látható quarcz vagy földpátszemekkel együtt a kiégetés hiányosságát s az iszapolás elégtelenségét igazolja; de külsejükön körömvonások, pálczika, barázdák zsinornyomok, vagy csak egyszerű pontozatok különféle díszítési alakzatokat képviselnek. Különösen egy szürke homokmentes tályogból gyártott faj viseli a pontos ékítést, míg másokon egymás hátára kapaszkodó hegylánczok hullámvonalaiként vont

félkörök töltik ki az edény külsejét s az ívek tereit hintették be pontozattal és vonásokkal. A falazat is vékonyabb (6·8 med.) minek következtében a tűz jobban áthatotta. Hogy ezeket, valamint az előbbieket tűzhelyükön igen gyakran igénybe vettek: bizonyítja a kormos pörkölt külső. Kerületüket mérve 0·35—0·42 méter nagyok is lehettek.

A harmadik csoportot nem annyira a készítés technikája miatt veszem fel, mert anyaga kiállítása az előbbiektől nem tér el, a korong használatát csak úgy nélkülözik; hanem az egyenes, ferde és hullámvonalak bizonyos combinatiójából geometriai alakzatokat hordanak s a csücskökön kívül a kihasasodó részre egész sor fület alkalmaztak, melyeken át állati béllal vagy növényi rosttal kantárba lehetett fűzni az edényt s így kényelmes szállítási módot nyertek. Az ékítés sokféleségét egyenkint vagy bár csoportosan leírni merő lehetetlenség, mert a készítők phantasiája és kézi ügyessége szabta meg azokat s valami törvényszerűséget ezekből megállapítani nem lehet. A lombos vagy tollas ékítés, a meandervonal mása többszörös combinatióban szerepelt hasonló módon mint még ma is a román és székely asszonyok hímzéseiben ágyterítők, abroszok figuráiban. A finomabb ivókannaféléken különösen feltűnik a párhuzamos vonalakkal szegélyezett dülényalakzat, melyeknek közei szembeötlőleg ki vannak csiszolva. Még egy jól kiégetett, vörösre festett cserép is találtatott itt, melynek egész kiállítása későbbi korra utal; alább e hely tözsomszédságából egy római telepet lesz alkalmam felemlíteni. Az agyagipar termékeit azonban nemcsak konyhai célokra használták fel, és szépművészeti érzéküket nem egyedül az ékítés sokféle variációja árulja el; hanem ide utalnak az agyaggyöngyök is, melyek majd lemez alakjában, majd átfurt gömbként jelentkeznek.

Nagy feltűnést keltenek innen, valamint Tordosról (Maros völgy) a különféle edények talapzatán talált karczolások, melyek majd keresztezik egymást, majd meg egy vízszintesre vont függőlegesek, sőt sugaras faalakban zigzagosan is mutatkoznak. Schliemann a trojai romoknak, az ő nézete szerint, vallási jelvényei közt talált ilyeneket, sőt Ilios című nagy művében egyenesen hivatkozik Torma Zs. gyűjteményére, minthogy nevezett úrnő a berlini ősemléktani congressuson egyebek közt kiállítást rendezett nagyszámú karczolatoss cserepeiből. A tűz-

helyek cseréptárgyai közt gyakoriak még a kupdad (körtealakú) *háló vagy szövőszék nehezékek* s az éjszakaiak Tilhügger köveire emlékeztető *discuskészítmények*, minőknek csillámpalából készült párját ismertette gróf Széchényi Béla a Fertő tavából.

Varázséji úr a szegedi Öthalmon eszközölt ásatások leírásában e kupdad hálónehezékekről hajlandó feltételezni, hogy azokat inkább pecsenyesütésnél nyárstámaszul alkalmazták, miután a tűzpadok rendes járulécai. E nézet ellenében véleményem szerint e régi felfogás most is több érvénnyel bír, mert a nyárs forgatása által az a lyuk, mely e készítmények csúcsa alatt rendszeren látható, kerekre kopott volna bizonyosan holott példányainkon ilyenmő kotrás nyoma nincs, de igenis van egy lefelé irányuló vájadék, mely a külső szélekre is kifut s teljesen megfelel annak a nyomnak, mit egy kifeszített szálon függő tárgy a nehezkedés folytán huzamos idő alatt kapni szokott. Átlag egy-egy ilyen nehezék 0·9—0·10 m. magas, alapján 0·05 m. átmérőt mutat; igen jól ki vannak égetve, de anyaguk (piros agyag) csak úgy viseli a rossz iszapolásra utaló quarczszemeket. A discusformák közepe már nagyobbra volt (0·02 m.) lyukasztva s az egyiken igen jól kivehetjük, hogy ferde irányban kopott, miként kopik a czukorvágásnál alkalmazott fakalapács. Ezeket «orsónehezék» czímen írtuk le mi is régebben; gr. Széchényi B. munkakőnek tartja, de pörölyül is szolgálhattak, miután épen példányunk kerületén pattanások láthatók. A svájczai czölőpfalukból is orsónehezéknek írták le, s ott is agyagból gyártották.

Az agyagkészítmények leltárát még most se merítettük ki, mert finom kékes tállyogból félig megpörkölt, jobbadán csak kiszáritott hasábocskák képezik e telep kiváló specialítását. Ezeknek egyik fele rendszeren domború mint a ketté hasított fadarab, a másik fele síma s 0·04—0·07 m. szélességben eltart 0·20—0·22 m. hosszúságig. Első tekintetre azt a benyomást tesz rá, hogy a kövésők balták kisímitásánál alkalmazták azokat s idáig a külföldi tudósok véleménye is megerősíti e feltevésünket. Hasonló célra szolgálhatott egy csavar alakú másik agyagkészítmény is.

A tordosi telepben előforduló bálványalakokat csupán egy kisdud agyag torso s egy második töredék képviselik e helyen.

Köeszközökben Nándorválya nem kevésbé gazdag, mint

keramikai tárgyakban s a szilánkok gyártásában is ügyesek lehetnek a hely egykori urai, mert nemcsak lepattogatott szilánkok, hanem azok magkövei is bőviben találhatók. E magkövek után megítélhetjük azt is, mekkora ügyességgel kibányászták a Déva megett látható trachit vonulatot, s a Nándornál kezdődő mészkő-öv calcedon, jaspisféleségeit, a trachit anyagát, a szomszédos kréta-öv szarúkö, tűzkőanyagát, sőt a csillámpalát, amphibolpalát, kovasavtól áthatott homokkövet és édesvízből lerakódott fakovagot, melyeknek lelhelyei mind itt körül fekszenek. Úgy látszik Tordos kiválóképen a Gyógypatak völgyét bányászta, mert itt a dendrites jaspis uralkodó, míg amott ez csak mellékesen volt szilánkként felhasználva.

A dánok hegyes hajlított késpengéi, lándzsa-nyílhegyei mellett az eszkimók vakarókései is párjukat találják itt. A fejszék, vésők, balták minden változata fellelhető, még pedig igen ügyesen kisimított, élezett állapotban s a használat másnemű nyomaival, minő egyiken a rászorított nyél koptatási behatása. A balták kifúrása ugyan kevésbé lehetett elterjedve, mert alig egy páron észleltetett, de ezek egyikén a fúrás technikája szépen kivehető, mert első nyílata ketté törvén, másodikat próbált rákészíteni az egykori tulajdonos, csak hogy félbehagyta munkáját s azon a félben maradt nucleus szépen kivehető. A kőszerszámok sorát végre a tűzpadokból kihulló őrlőkövek zárják be.

A *fémek* közül csupán gyepvas fordult elő, miből nem annyira a vas használatát magyarázom ki, mint azt, hogy itt is mint a baráthegyi barlang ilyennemű leletei után igen helyesen feltételezték divatozott az indiánok mázolási gyakorlata.

Csonttárgyakban nem ily gazdag Nándor-Válya, pedig művelődéstörténeti szempontból épen ezek bizonyítanának legtöbbet. A tűzhelyeken nagy ritkán előforduló tulok-, juh-csontok által mindazonáltal megállapíthatunk annyit: hogy az őslakók rendszeres állattenyésztést űztek már. A vadászatban is nagy mesterek lehettek, mivel épen a Bos urus lábszárcsontjából maradt fenn egy csákány, melynek hossza 0.17 m., vastagsága 0.04 m. Alsó fele élesre fent élben végződik, az egész hengeralakúvá formáltatott s foka alatt táglaluk van. A juh csontjait is feldolgozták, mert néhány árféle látható T. Zs. gyűjteményében e nemből.

Hanem ideje, hogy búcsút vegyünk *Nándor-Vályától*. A falu

keleti végénél szállunk le újból az elébb elhagyott Peták áradványi területére s mindenütt a mellett tovább nyugatra haladva két kilométernyire már a szomszéd *Nándorfalu* határában egy kis kanyarodónál egyszerre római téglá és cseréprom idézi fel figyelmünket. Kérdezősködésünkre megmondják, hogy a nép *La Keremidenek* nevezte el a sok tégladarab miatt e határrészt s óriások városát keresi ott. A helyett természetesen egy névszerint még ismeretlen római colonia romjain állunk, mely itt a lejtő hosszában terjedt ugyan el, de felnyúlt az oldalra is, mint a szántók széleire dobált épületromhalmazok mutatják. A patak úgy látszik valamivel odább folyhatott a keletnyugati völgy északi felében s egy ölnyi mély agyagos homok közé vajt csatornában folydogál. E csatorna jobb partfalában a római maradványok alatt ismét a jól ismert culturréteg lep meg, mely durva cserepeken kívül 'egész fészkekben és sávolyokban hamut, szenet tár fel. Ezeken kívül csupán *Unio pictorum* találtatott az omladványban s mert az egész vizsgálat, csupán erre szorítkozott s a telep a hegy felé tarthat merre, kereszt-szelvényt vonni nem sikerült, sem természetes feltárás nem kínálkozik: igen jelentéktelennek kellene neveznünk az egész leletet ha a római emlékekhez való viszonyánál fogva a chronologiai kérdés megvilágításához alapot nem szolgáltatna. Az itt található durva agyagkészítmények tehát a másfélezer éves római cultura előtti időből maradtak ránk s mert az elébb ismertetett lelhely első osztálybeli cserepeitől nem különböznek, semmi okunk nincs a felett kételkedni, hogy ott is, sőt az alább leírandó barlangesoportozatban a rómaiak uralmát megelőző emberi nyomokat bírunk. Még csak annyit kívánok fel- említeni, hogy a hamu- és cserépréteg alatt csekély közzel második következik s az hullámvonalban kanyarog odább, mint Szihalomnál, hol tízével, huszával találtak tüzpadokat, vagyis ugyanannyiszor égették le a sátor vagy viskó lakot, hogy menekedjenek a felhalmozódott piszok ártalmas légkörétől és élőködőtől s azután frissen hordott agyagra ütötték fel tanyájukat ismét.

A *La Keremid* nevű határrésztől csak egy kis séta már *Nándorfalu*, hol a harmadkori párhuzamos dombsor alól mindkét oldalon hirtelen a *Ruszká Pojana* hegység mészkő-öve üti fel fejét, meredek sziklakapuval zárva el az eddigi téres

völgy tovább futását, hogy a kis patak is csak szorongva lophatja ki azon magát. A szoros két szirtoszlopa meredeken esik a patak felé. De hátukat még egy darabig fedezi a szarmatemelet rétegsorozata, sőt az utolsó háznál csillámpalára támaszkodik a jobbról magasra feltornyosuló mészkőpad, hogy tán a feljutást megkönnyítse ahhoz a barlanghoz, mely onnan a magasból tátong kopasz homloka alól elé. Bennebb a mész uralkodó jelleget ölt, helyenkint dolomitnak engedve tért, melyet szürke színe, mállékony, porladozó tulajdonsága messziről felismerhetővé tesz. E mészben nem sikerült ugyan kövületeket találni, de annál gyakrabban jelentkeznek abban barlangüregek, minő ez is itt, melyet Pestere (barlang) néven emleget a nép, róla az egész hegynék Dealu pestere (barlangos hegy) nevet adva.

Ha a patak medréből egyenest a meredeken fel próbáljuk elérni barlangunkat, a keskeny lépcsőfokok mindenikén fekete televényföldet érint lábunk s abból pálczánk is legott különféle színű, alakú és a fennebb leírt csoportok mindenikébe beillő cseréptöredékeket vet fel. Minél közelebb jutunk a barlanghoz, annál sűrűbben találjuk a cserepeket, közbe-közbe szilánkokkal, vésőféléket, kérődzők felhasogatott végtagcsontjaival. Egyszerre egy üreg előtt találjuk magunkat, mely azonban csak pitvara a barlangnak, mely 9 méterrel bennebb tágul ki magas boltívével s az első csarnoktól 5.5 m. távolban egy második, csak-hogy már törpesége miatt nem járható csarnokkal bír.

A keskeny sziklatornáczról az első és járható csarnok vezet be 9 méter hosszúságban a goth templomként felcsúcsosodó barlangba, melynek egész alakja magán viseli a víz romboló, egyengető munkájának bélyegét. Nagy kőtuskók hevernek továbbá a szegletekben annak jeléül, hogy az üregesedést beomlások is segítették, majd meg apró kavicsréteg s világossárga leveles agyaghomok halmok váltakoznak mint a lassúbb vízfolyás terményei. Az átellenes keresztfal mentén hullámos vonalak jelölik a víz nyomait, bár ma a barlang szárazon áll s csakis tavaszi olvadás idején szívároghat felülről beléje a talajvíz, mely mészsodátát vakolatréteg gyanánt tapasztja fel s egy ponton megkövült vízesésforma alakzatot hozott létre.

A bejáróul használt csarnokban, azzal átellenben a keresztfal alatt s a jobbfelöli második pitvarban és előtt mutatkoztak

ősembertani nyomok. Itt találta meg Torma Zsófia úrhölgy 1877-ben az első *Cervus megaceros* Hartm. (ös szarvas, skót szarvas) agancsát, melyet a barlangban később egy második követett. Mindkettő nézetén szerint diluvialis eredetű. A mélyebb barlangi iszapból egyéb diluvialis állatcsontok kerültek elé, de az ősmedve, hiéna hasított fogait, úgy látszik, becses ékszerül használták az egykori tulajdonosok, mert ilyeneket a culturrétegben is találni. A medve medenczecsontja azonban melyen a rágás nyomai s a szurokfekete égési foltok jól kivehetők, már az ember konyhahulladékából keletkeztek. Ugyanilyen eredetűek a *Cervus elaphus* (gímszarvas), *Bos primigenius* (östulok), *Bos urus* (bölény). *Bos taurus* különféle csontja s a nagy mennyiségű kecske-, juh-, őz-, disznócsont (egy agyart árrá is feldolgoztak). Ezek mellett kíváló érdekléssel bír a főbejárat átellenében egy kis sziklaodu, hol az egyetlen ép edény egy 8^{cm} magas 3^{cm} széles lencsedíszítésű barna agyagból égetett kanna, egész oly módon, mint a német sírkamrákban találják.

Egy koponyatöredék is feküdt itt, de mert több embercsont nem mutatkozott: abból nem állapíthatjuk meg, hogy a sírkamra egy vagy több egyén hamvait rejtette, vagy a szokásos guggoló helyzetben volt-e ott a hulla. Ugyanebből a fülkéből került elé egy igen szép habos szarúkö szilánk (0.12 m. hosszú 0.18 m. széles), sőt pattogatott széle után ítélve, köfűrész; továbbá egy kis *rézhuzal* (az egyetlen fémesszök) s több fekete és vörösés igen szépen ékített edénycserép. Épen a fülke előtt egy nagy halom konyhahulladék feküdt tulok-, juh- és őzcsontokból olyan helyzetben, a mint egykor bekeveredhettek. A cserepek közt egy urnaszerű edény darabja érdemel említést, melynek vastag durva falát kívül-belül felkovadó vörös tapasz fedhette, mivel ez most nagy pikkelyekben hámlik le.

Mielőtt elhagynók az általam nagy terem néven említett, de feltalálójáról, Torma úrhölgyről méltán *Zsófia barlangnak* nevezhető üreget, megemlíthetem, hogy az említett bejárat pitvar közepe táján, hol a bal falazat egy kis hajlásban megtörik, a már érintett leleteken kívül egy 8—10 éves egyéntől származható koponyarészlet is találtatott. Állkapcsát, fájdalom, nem sikerült megtalálni s dr. Lenhossek budapesti egyetemi tanár úr véleménye szerint egyébként is alig 100 évesnek lehet e

töredéket tartani, mely egy fel nem deríthető büntény áldozatától származhatik. Ugyan ez alkalommal vegyülhettek össze a rétegek is, mit az első ásatás alkalmával észrevettünk.

A második és közepén nem járható barlangpitvarból nagy bajjal kikapart csonttöredékek közt jelentékeny számú madár-csont képezi a legfeltűnőbb leletet, még pedig lud, rucza, hátyu és fajdféléktől, miből azon vidék régibb arczatára bizvást következtetést vonhatunk s kimondhatjuk: hogy akkor valószínűleg az erdők terjedelmesebb volta következtében e vidék vizei gazdagabbak voltak a jelenleginél.

A pitvarok előtt ismét kérődző állatok csontjai találhatók, minthogy ilyen helyeken sokkal szívesebben ütötték fel tűzhelyüket a kőkorszak emberei, mint a sötét belső üregekben, hova inkább a mostoha időjárás elől menekültek s hol rendesen éji nyughelyüket találták meg. A csontokon végig tekintve azok közt csigolyákat, koponyadarabokat találni legcsekélyebb számban, miből két következtetést vezethetünk le. Az elejtett vagy lemészárolt állatokat bizonyára nem egészben szállították haza, hanem inkább a törzset, a végtagi részleteket (az u. n. «negyedek») vitték napi kalandjaikról a «ház népségnek»; s másodszor a velőtartalmu csontokat felhasogatták, sőt a csigolyák példája szerint összezúzták. Ide utaló példát bőviben szolgáltatnak Svájcz czölöpfalui.

A Zsófia-barlangtól völgymentén felebb haladva ugyancsak a hegylejtő derekán találunk még egy második barlangot, melyet «ördögök lakának» tart a nép s azt hiszi, hogy a lejtő fekete televényrétegeiből folyvást aláhulló cseréptöredékeket ijesztőül dobálják a völgyi népségre az alvilág urai. Ez, valamint a harmadik is jelentéktelen kis üregek, hol most a falusiak kecskéi keresnek enyhe nyughelyet; kissé odább találjuk a negyedik odut, melyet egy *Equus primigenius* zápfog emelt nevezetességre. Az ötödik s egy horpadáson túl a «Dealu Ruszki» erdőrészen fekvő hatodik üreg szintén kis tárna s itt csak azt kell felhoznom, hogy a környék népsége a vastag pépként szétterülő mészsoldatról «La piatre cu lapte» (tejes szikla) néven is említi a barlangok táját s azok alatt a suvadásos köögörgeteggel fedett omlásokat «La gropt» (sírhelynek) hívja, ámbár völgyhosszat csak pár rozzant malom képviseli az emberi hajlékokat.

Most átfordulva az átellenes oldalra, egy vízmosta árkon kell arra felhatolnunk s itt a Dealu kukujon (kakuk hegy) ismét két kisebb fajta odu van (VII, VIII), míg a Dealu Petricseli köszál falán a IX.-ik üreget látjuk, mely a Zsófia-barlang után e csoportozatban a legnevezetesebb. A sziklatörmelék elhárítása után a sötét termő föld alatt szénnel, hamuval vegyült culturréteg fekszik állati csontokkal, cserepekkel vegyülve. Itt ismét egy méternyi magas s méretei után ítélve urnaféle vöröses edény töredékei a legnevezetesebbek. Ezekből egy részletet Torma úrhölgy össze is ragasztott. Érdekes még egy átfurt amphibolcsákány töredék, egy női arcot ábrázoló vályogszobor, mely egészen Schliemann állítólagos Pallas Athenéjére emlékeztet. A culturrétegből és mélyebb sárgás barlangi iszapból kikerült állatok ezek: 1. gyapjas orrszarvai (*Rhinoceros trichorhinus*) fog töredéke az alsó rétegből. A Maros közép völgyvidékén ez az első lelet. 2. Tulok (*Bos taurus*) végtagsontjai minden korból széttördelt állapotban. 3. Őz (*Cervus capreolus*) hátcsigolyája lapocz-, borda-, csípicsontok. 4. Hód (*Castor*, *Biber*) alsó bal állkapcsa teljes (4) számú zápfogakkal. Igen érdekes lelet, mert a mit fennebb már érinték: a vizek egykori nagyobb bőségére utal, s hazánk egyetlen barlangleletében sem fordult elé. 5. Borz (*Meles taxus*) lapocz felkarcsontja. Úgy látszik, akkor nem irtóztak úgy tőle, mint ma, de egyébként ide kerülését akként is magyarázhatjuk, hogy ragadozók zsákmányaként került be. 6. Nyúl (*Lepus timidus*) czombcsontja, hátsó végtagi tibiája, fibula, radius s több bordacsont, többnyire összeégetett alakban, tehát a barlanglakók asztali hulladékaként. 7. Juh (*Ovis aries*) végtagi és törzscsontok legnagyobb bőségben. 8. Disznó (*Sus scrofa domestica*), és *Canis vulpes* (róka) állkapocs töredék. 9. Szárnyasokból hattyú-, rucza-, fajdfélék.

Összefoglalva a mondottakat itt a sziklaszoros két falának üregeiben s alább a Petak patak tágabb völgycsatornájában a neolithkorú ember emlékeit találjuk meg; de a Zsófia-barlang rézsodronyából kitetszőleg akkor már fémek használatával élő népekkel érintkezhettek ezek s csakis a kohászati ismeretek hiánya, a réznek elképzelhető drágasága miatt lehetett a fém oly ritka náluk, hogy abból csakis szeretteik síri nyughelyére telt ki. A kor tehát átmeneti kor s az egykori

lakók nemcsak ügyes vadászok lehettek, hanem jól értettek az agyagiparhoz, a kovaeszközök csiszolásához, a halászathoz és a szövöszék nehezékek után ítélve, a szövés mesterségéhez is. Elég sajnós, hogy koponyák hiányában kilétükre világot a leletek nem derítettek.

Téglás Gábor.

A SZENT-ANNAI AVAR RING.

Az arad-körösvölgyi vasút, a zimándi állomásról tovább indulva, $4\frac{1}{2}$ kilométernyi távolságban egy töltést metsz át; 1 kilométerre e töltést egy másik követi, s azután a 6 kilométerre levő szent-annai állomásig újra teljesen sík vidéken robog tovább a gőzös. Az említett két töltés teljes és kocsink ablakából is jól látható közlekedésben áll egymással; kerülékhez hasonlít, melyet a vasút úgy szel keresztül, hogy az idomnak egyharmada északnyugatra, kétharmada pedig délkeletre marad. Amannak északkeleti pontján a katonai háromszögelés déli alappontját jelző pyramis, emennek délkeleti részén pedig egy nagyobb földhányás ötlík szemünkbe, az u. n. Földvár, vagy — a hogy a románok híjják — Varba.

Szinte óhajtanók, hogy az ezen kerülékalakú sánczolat északkeleti átvágáson túl mindjárt jobbra eső 6. számú őrháznál legalább egy pillanatra állna meg vonatunk, hogy azonnal le szállhassunk és bejárhassuk az avar Ringnek tartott területet. Azonban egészen Sz.-Annáig kell mennünk, hogy ott végre kocsit fogadván, visszafelé tegyük meg a vasút pályatestével teljesen párhuzamos jó utat, mely épenséggel a Ring északnyugati része alatt vezet el.* Szent-Annától délnyugatnak 6 kilométerre jobboldalt egy keresztet, baloldalt egy töltést s rajta egy háromszögelési jelvényt találunk. A sz.-anna—zimándi országúttól balra 35 lépést téve, fenn vagyunk a köobeliszknél, melynek négy oldalán a következő feliratokat betűzhetjük ki:

* Ezen Ringet aug. 27-én, s az alább említendő Papok halmát aug. 30-án Torma Károly egyetemi tanár úr társaságában volt szerencsém megtekinteni.